

А. Г. Філінюк, В. В. Моздір

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КНИГОВИДАВНИЦТВО ТА БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті розкривається становище бібліотечної справи та книговидавництва на Поділлі після вклучення регіону до складу Російської імперії, у хронологічних рамках кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст., як складових частин культури. Доведено, що бібліотечних установ було занадто мало, а їх основний книжковий фонд становив іноземну літературу. Царська цензура намагалась контролювати видавничу справу, тому більшість друкарень закривалася.

Ключові слова: бібліотека, книгодрукування, Поділля.

На сучасному етапі зростає об'єктивна необхідність осмислення нашого історичного минулого, однією із важливих сфер якого є духовно-культурна спадщина нашого народу як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, яка протягом кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. зазнала істотних трансформацій. Це повною мірою стосується бібліотечної і книговидавничої галузей.

Актуальність дослідження мотивується тим, що поки що ця проблема не стала предметом всебічного аналізу та висвітлення, хоча чимало аспектів знайшли певне відображення в розвідках дослідників і краєзнавців ХІХ — початку ХХІ ст.

В розрізі теми на увагу заслуговує монументальна праця під авторством царського дослідника Д. Твергінова у військово-статистичному огляді Подільської губернії. Певною мірою висвітлюється проблема і в працях С. Сіцінського, П. Чубинського, М. Грушевського та ін. Значний внесок у висвітлення історії проблеми зробили сучасні дослідники, зокрема, Л. Баженов, С. Баженова, Ю. Блажевич, Д. Бовуа, А. Боднар, О. Григоренко, С. Єсюнін, О. Завальнюк, А. Зародожнюк, В. Захар'єв, В. Ляхопський, Г. Медведчук, П. Слободянюк, Т. Соломонова, А. Трембіцький, А. Філінюк та ін.

Загалом на Поділлі бібліотечних закладів у досліджуваному періоді було небагато. Зокрема, бібліотеки функціонували при: Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Немірівських гімназіях, училищі в Чорному Острові. Чи не найбільша книгозбірка існувала при православної семінарії, яка спочатку діяла на сході краю, а з початку ХІХ ст. — в Кам'янці-Подільському, та інших навчальних закладах. Фонди бібліотек були надзвичайно бідними і переважно іноземними мовами [10, с.157]. Наприклад, у гімназіях, зокрема Кам'янецькій, вони формувалися книгами закритих польських освітніх установ [14, с.477]. Спочатку в бібліотеках не було жодної російської книги, що пояснюється тим, що до 40-х рр. російська література була бідною [9, с.272]. У 1833 р. в Кам'янці-Подільському була відкрита російська публічна бібліотека, яка до того називалась Подільською губернською публічною бібліотекою. Її фонд складався переважно з релігійної літератури на польській і латинській мовах [7, с.188]. Багатими на книги були приватні бібліотеки. Однією з найбільших була бібліотека єпископа Подільсько-Брацлавської єпархії Іоанікія, в якій були книги, видані багатьма європейськими мовами. Згодом одну з найбільших у

Подільському краї приватну бібліотеку зібрав протоієрей М. Орловський, котра нараховувала 2349 рідкісних книг і рукописів й була найкращою з приватних книгозбірень на Поділлі за якісним складом книг, історико-краєзнавчим змістом та унікальністю рукописних фоліантів [28, с.217].

У цей час формується різночинська інтелігенція, а розширення мережі навчальних закладів спричинило розвиток книгодрукування [26, с.42] і запровадження цензури [12, с.94-95]. Адже до цього рівень культури українського життя настільки знизився, що книги слугували переважно лише для потреб релігійних обрядів [18, с.384, 386]. Поділля тривалий час не бачило і друкарства. Було лише декілька друкарень. Книги, особливо богослужбові, завозились з Галичини, Польщі, Молдавії тощо. У 1790 р. В. Дзедушицький заснував власну друкарню в Яришеві, яка за наказом С. Потоцького у 1795 р. була переведена до Тульчина [11, с.110]. Деякі автори вказують, що в Подільській губернії було дві друкарі. Насправді ж, їх було набагато більше. Найбільша з них була при губернському правлінні [10, с.157; 13, с.95]. Її заснування відносять до 1807 р. [7, с.189]. Вона продукувала переважно офіційні документи [27, с.240], в ній також друкувались губернські відомості, оголошення, афіші [10, с.157]. З 1838 р. в друкарні почали тиражувати «Подольские губернские ведомости» [27, с.21].

Друкарні в маєтках шляхти випускали незначну кількість видань, які відображали переважно видавничі інтереси власника друкарні. Натомість книговидавництво, що існувало у Могилів-Подільському, розвивалось як комерційне. Там друкувалася література, що користувалася попитом серед населення [27, с.240]. Її з дозволу імператриці Катерини II перевіз із Дубосар молдавський православний священник М. Стрельбицький у 1795 р. Тут священослужитель продовжував випускати книги різними мовами. Серед них у 1797 р. були видрукувані Часослов та інші богослужбові книги [12, с.94-95]. В 1808 р. батько і син Д. і Х.Ц. Штейн перемістили з Солобківців у Могилів-Подільський своє видавництво книг на івриті, яке функціонувало до 1819 р. й випустило в світ 24 книги [24, с.397]. В містечку Миньківці (пізніше – Новоушицького повіту) в 1792 р., почала діяти друкарня, в якій було надруковано польською мовою «Іліаду» Гомера, «Гамлет» Шекспіра та інші художні твори [27, с.21]. Її заснував поміщик І. Мархоцький [23, с.207]. Зокрема, в друкарні «Гамлет» пробачив світ польською мовою в перекладі відомого діяча польського театру Яна Камінського (1777-1855). Тут друкували художні книги місцевих авторів і просвітницькі твори самого засновника. В ній вперше побачили світ переклади всесвітньовідомих творів з французької і німецької мов на польську [18, с.59]. Водночас, з дозволу графа своєю друкарню організували євреї [17, с.132]. Тоді була заснована і папірна, яка виготовляла папір для друкарських потреб. Підприємство проіснувало до 1824 р. і виробляло доброякісний папір для друку [23, с.207]. В 1829 р. друкарня перейшла у власність її директора Ю. Вагнера. У 1832 р. він відкрив друкарню в Дунаївцях, яка функціонувала нетривалий час [7, с.190]. На її базі, крім бланків, квитанцій та інших канцелярських паперів для різних установ, друкувались російською та польською мовами букварі, молитовники, інша релігійна й художня література. Після переїзду Ю. Вагнера до Кам'янина його верстатами заводили євреї, заробляв собі на життя [15, с.16, 95].

Осередком народної просвіти у Подільському краю була Вінниця. В 1835 р. тут існувала слов'янська друкарня при жіночому монастирі [8, с.45]. На Поділлі були і невеликі друкарні старовірів, які мешкали майже в 30 населених пунктах. Перша з них була заснована в містечку Янові Вінницького повіту на почат-

ку XIX ст. і діяла з 1809 по 1822 р. Тут друкувалися релігійні книги російською мовою, а також різноманітна церковна продукція, необхідна при проведенні різних обрядових таїнств. В 1819 р. російською владою було вирішено закрити всі друкарні старовірів і залишити тільки одну у Москві. Тому власник друкарні Количев переїхав до с. Почапинецький Майдан на Літинщині, де продовжував друкувати псалтирі, часослови, молитовники, Євангелія, повчання різних апостолів тощо. Однак вже в 1822 р. ця друкарня було ліквідовано [12, с.95].

Звісно, що постійними господарськими супутниками друкарень були папірні, що з'явилися на межі XVIII-XIX ст. З кінця XVIII от. до 1855 р. таке виробництво існувало в с. Папірні Кам'янецького повіту. Воно з'явилося на місці паперової фабрики, відкритої тут біля 1820 р. До 1823 р належить перша згадка про папірню в с. Проскурівці Ушицького повіту, що належала землевласникові Маковецькому. На ній працювало тоді 9 робітників, які виготовляли писальний, друкарський папір і бібулу. В другій половині XIX ст. папірню обладнали папероробною машиною [23, с.206, 207]. Вже в 1797 р. існувала папірня в с. Мартинівці Літинського повіту, власником якої був А. Орловський. На її потужностях вироблялося досить багато продукції: папір писальний, друкарський, картузний, бібулу, мала великі прибутки. Час ліквідації папірні невідомий. Тоді ж існувала папірня поміщика С. Биховського в с. Снітівка Летичівського повіту, продукцію якої продавали в навколишніх місцевостях. На папірні працював один майстер і один робітник, згодом – два робітники, які виготовляли папір для письма середньої якості, картузний і бібулу. Фабрика у 1800 р. була в Межиріві – поміщика Андрія Орловського, на ній виготовляли в рік паперу першого сорту – 900, другого – 1200 й останнього – 1350 стосів, окрім того випускала два сорти паперу для друку – близько 2085 стосів [23, с.206].

Із приєднанням краю до Російської імперії Катерина II організувала на його теренах особливу цензуру в складі однієї духовної і двох світських осіб, які контролювали книгодрукування і ввезення іноземної літератури. 14 березня 1799 р. імператор Павло I розширив повноваження цензури, під пильним оком якої опинилися всі рукописи та книжки духовного змісту. За часів Олександра I, водночас із проведенням реформи освіти, зазнала подальшої трансформації цензурна справа. В липні 1804 р. на основі іменного указу було прийнято спільну постанову Сенату і Св. Синоду «Про духовну цензуру», якою вперше було затверджено цензурний статут із чіткою регламентацією функцій цивільної і духовної цензури. Цивільна цензура контролювала видавництво підручників і методичних посібників із загальноосвітніх предметів, які вивчалися в навчальних закладах, а також стежила за іноземною і художньою літературою. Чинність духовної цензури поширювалася на всі книги релігійного змісту, особливо пов'язані з Святим Письмом, Законом Божим та історією церкви і віри на Русі [7, с.95, 96]. Жорстока цензура торкнулась усіх українських літературно-релігійні видань [25, с.125]. Згідно виданого в 1826 р. цензурного статуту, цензура зосереджувалася в спеціальних цензурних установах, підпорядкованих таємній поліції. Микола I був впевнений, що народна освіта і друковане слово приховують у собі небезпеку для устоїв самодержавства [28, с.234]. 1844 р. через тотальний контроль і цензуру, велика частина друкарень при стархальних управліннях, монастирях та інших конфесійних закладах почала закриватись [1, арк.1-124]. Тому література народною мовою залишалась не виданою й була приречена на поширення в усній формі, або – в рукописних копіях, нерідко гинула і втрачалась [18, с.401].

У цей період доля української книги, була зв'язана з двома моментами. Перший із них полягав у вимоги нового часу, що спричинили відродження

українського письменства з кінця XVIII ст. Другий зводився до політики російського уряду, спрямованої на підрив його коріння. У попередні часи, коли проводилась завзята боротьба з Польщею і полонізацією, боротьба на культурному фронті набула релігійного забарвлення. Тим часом цивілізований світ взяв курс на подолання переваги релігії, на вільнодумство, емансипацію від церкви, на культурне просвітництво [16, с.3, 4].

Польські книги кількісно значно переважали [26, с.193]. Книжкові крамниці лише почали з'являтися. Зокрема, одна працювала у Кам'янці-Подільському, інша – у Вінниці. Ціни на книги були високими, тому читаюча публіка намагалась виписувати їх з Варшави чи Санкт-Петербургу [10, с.157]. До того ж, асортимент пропонованої літератури мало викликав інтерес у покупців. Тривалий час при відсутності спеціалізованих крамниць, подоляти купували книги на відпустах, ярмарках або в мандрівних крамарів. Треба відзначити, що у Кам'янці-Подільському місцеві крамарі торгували книгами як додатковим товаром. Особливим попитом користувався богослужбовий друк, бо саме його купляли для дарування в храми, для навчання та виховання дітей, святкового і буденного читання [26, с.190, 192].

Першу стаціонарну книгарню на Поділлі спробував відкрити у 70-х рр. XVIII ст. варшавський книгар-видавець М. Гроль, який створив власну книготорговельну мережу: філії його книгарень діяли у Львові, в усіх воєводських містах, зокрема у Кам'янці-Подільському. Спробу відкрити книгарню у Кам'янці-Подільському в 1807 р., здійснив колишній керівник львівської філії магазину М. Гроля. Але це підприємство діяло нетривалий час. Тому впродовж першої половини XIX ст. на Поділлі поширенням книг продовжували займатися мандрівні книгарі, основу асортименту яких, складала польськомовна та іноземна, здебільшого франкомовна література. І вони були значно дешевшими – 2-5 злотих. Найдорожчими були словники, медичні та господарчі порадики (до 70-90 злотих). Стала стаціонарна книжкова торгівля на Поділлі розпочалася лише з 50-х років XIX ст., коли з'явився музичний магазин Модеста Биховського, де можна було придбати книги, і в якому працював А. Коціпінський [26, с.191, 193, 196].

На теренах краю протягом 1813–1826 рр. діяло Російське біблійне товариство [19, с.98]. В 1814 р. в Кам'янці-Подільському було засновано Відділ біблійного товариства, який займався поширенням Біблії, пропаганди її авторитету. Книги продавались по доступній ціні або розповсюджувались безкоштовно. Священне писання російською мовою вкрай було потрібне у губернії, у великій кількості. Книги надсилались на Поділля з інших міст імперії [2, арк.7, 13, 25], адже Євангеліє в краї не друкувались, примірники святого письма систематично надсилались до губернії. В 1820 р. з книгосховища Санкт-Петербурзького Російського біблійного товариства, комітету Московського у комітет Кам'янець-Подільського відділу було надіслано 60 примірників Біблії [3, арк.17]. Того ж 1820 р. комітет Російського Біблійного Товариства відправив на Поділля ще 165 примірників книги на суму 1228 рублів [4, арк.1]. У 1821 р. Мінський Комітет надіслав для Подільського 10 примірників Біблії польською мовою [5, арк.1]. Комітет Подільського відділення з особливою старанністю постачав бажаних Словом Божим. Біблію надсилали не лише жителям Подільської губернії, а й Бессарабії і Молдавії [2, арк.50]. Слід зазначити, що майже не було мови і вірків, на яких би не були чуно мовлення слова Божого, Біблію вивчали на різних зібраннях. Втім, Біблія українською мовою не друкувалась, перший її переклад був зроблений значно пізніше Іваном Огієнком. Тому українською звучали лише окремі витяги з Святого Письма на таких зборах [6, арк.9]. Всього членами ор-

ганізації без допомоги духовенства було поширено серед католицького і православного населення краю близько 30 тис. примірників релігійних книжок, опублікованих різними мовами [19, с.98].

Таким чином, у розвитку бібліотечної та книговидавничої справи на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. відбулись істотні зміни. Але бібліотечних установ було надто мало, а їх основний книжковий фонд становив переважно польську, російську та іноземну літературу. Царська цензура намагалась контролювати видавничу справу, в зв'язку з чим більшість друкарень була закрита.

Список використаних джерел:

1. Держархів Хмельницької області, ф.685, оп.2, спр.191, 124 арк.
2. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.1, 56 арк.
3. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.2, 48 арк.
4. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.3, 3 арк.
5. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.4, 31 арк.
6. Держархів Хмельницької області, ф.741, оп.1, спр.5, 183 арк.
7. Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е. Сецинского (В память исполнившегося в 1893 году столетия возсоединения Подолии с Россией). – К. : Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 279 с.
8. Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии // Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці / упоряд. А.М. Трембiцький, С.М. Єсюнін. – Хмельницький ; Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2007. – Ч. 1. – С. 40-48.
9. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским / изд. под набл. П.А. Гильдебрандта. – СПб., 1872. – Т. 7. – Вып. 1: Евреи. Поляки. Племена малорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык). – С. 215-291.
10. Тверитинов Д.В. Подольская губерния [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба кап. Тверитинов] / Д.В. Тверитинов. – СПб. : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. – 96 с., [16] л. табл.
11. Баженов Л.В. Польська громада Могилівщини та її видатні представники у XIX – на початку XX ст. / Л.В. Баженов // Третя Могилів-Подільська науково-краснознавча конференція. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 105-115.
12. Блажевич Ю.І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.) : дис. ... канд іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Ю.І. Блажевич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 253 с.
13. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Д. Бовуа ; автор. пер. с фр. М. Крисань. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.: ил.
14. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З.Є. Болтарович. – К. : Наук. думка, 1976. – 139 с.
15. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский. – СПб. : Общественная польза, 1906. 512 с.
16. Сфремов С. В тісних рямах [Електронний ресурс]: укр. кн. в 1798-1916 рр. / С. Сфремов // Укр. наук. ін-т книгознавства. – Електрон. текст. дані (1 файл: 18,1 Мб). – К., 1926 (: Держ. Трест «Київ-Друк», 1-ша фото-літо-друк.).
17. Захар'єв В.А. Вклад подольн Валеріана Дзедушицького та Ігнація Мархоцького у реформи відносин на селі кінця XVIII – першої половини XIX ст. / В.А. Захар'єв // П'ята

- Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція: Матеріли конф., 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський. – Вінниця : ПП Балок І.Б., 2015. – С. 129-138.
18. Захар'єв В.А. Театралізовані дійства та розвиток музичного мистецтва у «Миньковецькій державі» / В.А. Захар'єв // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2014. – Т. 21. – С. 56-69.
  19. Зваричук Е.О. Благодійна діяльність римо-католицької церкви на Поділлі у ХІХ ст. / Е.О. Зваричук // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність (міжн. наук. «круглий стіл» у дні проведення в Хмельницькій області міжнародного фестивалю національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької (15 вересня 2001 р., Кам'янець-Подільський) : наук. збірник. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інф.-вид. відділ, 2001. – С. 98-101.
  20. Злыднєв В.И. Типология культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху формирования наций и проблемы периодизации / В.И. Злыднєв // Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII-XIX вв. Типология и взаимодействия / отв. ред. И.И. Свирида. – М. : Наука, 1990. – С. 35-45.
  21. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Хмельницька область. – К. : УРЕ УРСР, 1971. – 707 с.
  22. История Украины: Краткий курс. – К. : Изд-во АН Укр. ССР, 1948. – 836 с.
  23. Медведчук Г.К. До історії папірень на Поділлі / Г.К. Медведчук // Науковий вісник «Межибіж» : Матеріали Шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Межибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2012. – Ч. 1. – С. 205-208.
  24. Российская Еврейская Энциклопедия. Москва: Российская Академия Естественных Наук, Научный фонд «Еврейская энциклопедия», «Энос». – 2004. – Т. 5. – С. 397.
  25. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни та відродження / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
  26. Соломонова Т.Р. Книжкова торгівля на Поділлі першої половини ХІХ ст. / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2008. – Т. 11. Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 190-197.
  27. Соломонова Т. Р. Могилів-Подільський як книговидавничий центр Поділля (наприкінці ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст.) / Т.Р. Соломонова // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський ; Кам'янець-Подільський : Оіом, 2006. – С. 236-240.
  28. Трембіцький А.М. Протоієрей Михайло Якимович Орловський – дослідник історії Межибожа / А.М. Трембіцький, А.А. Трембіцький // Наук. вісник «Межибіж»: Матеріали Другої наук.-краєзн. конференції «Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України» / під ред. О. Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Межибіж ; Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – Ч. 2. – С. 212-221.

The article reveals the situation of the library, book publishing and literary affairs in Podillya, after incorporating the region into the Russian Empire, in the chronological framework of the end of the XVIII – the first half of the nineteenth century as components of culture. It is stated that library institutions were too small, and their main book fund was foreign literature. Tsarist censorship attempted to control the publishing business, therefore, most of the printing houses are closed.

Key words: library, book printing, Podillya.

Отримано: 12.12.2017